

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՆ Ա. ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍԻ ՄԻ ԹՈՒՂԹՆ
ԱՌ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԴԱՒՈՐԸ.

Հայոց պատմութեան հետազօտութիւնը յառաջագիմութեան ճանապարհի վրայ չէ, ոչ միայն այն պատճառով, որ գրչագրութեան միջից նորանոր աղբիւրներ չեն հանուում և չեն հրատարակուում, այլ և վասն զի Հայոց պատմութեամբ պարապողները բաւականանում են սովորաբար Մխիթարեանների գրուածքներինը կրկնելով: Դոյա գրուածքները թէ գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ դաւաճանել են Հայոց պատմութեան աղբիւրներին և մանաւանդ ճշմարիտ գիտութեան: Այդ բոլոր հեղինակութիւններն առհասարակ չէ կարելի ուրիշ կերպ գործածել, եթէ ոչ մանրամասն հետազօտութեամբ, ըստ որում գուցէ այդպիսով օգտակար լինին: Սակայն այդ դէպքում ևս հանգամանքները չեն ներուում, վասն զի այդ աշխատութեանց գրողներն երկար ու ձիգ շարադրում են, լստահանալով որ ընթերցողը կհաւատայ իւրեանց գրուածին և պէտք չի ունենալ աղբիւրները ճանաչելու, վասնորոյ և չեն նշանակում այն տեղերն, որտեղից օգտուում են կամ օգտուած են համարում: Հանգուցեալ Ստեփաննոս Պալասանեանն անգամ, որ երկար ժամանակ յարմարութիւն է ունեցել մշակելու իւր պատմութիւն և Հայոց պատմութեան դէպքերի մի ընթերցանելի ամփոփումն տալու, որ իւր նպատակն է եղած, դարձեալ չէ օգտուել բուն աղբիւրներից, չէ նշանակել իւր գրքի մէջ այնոքիկ, որոնցից օգտուել է, այլ միայն հետեւել

է Կարապետ Վ. Շահնազարեանի հայերէն ծրագրին *), ընդնմին յենուել է սովորաբար Չամչեանի պատմութեան վրայ գրեթէ կոյրզկուրայն: Հարկաւ ամեն ոք կասէ, որ նա ևս այնքան է կատարել, որքան կարեցել է, սակայն մեր նպատակը չէ դատապարտել անցեալներում՝ ըստ իւրեանց կարեաց գործողներին, այլ նորերի ուշագրութիւնը զարթեցնելու: Վիեննայի Մխիթարեաններն արդէն սկսել են գիտնական ճանապարհով յառաջ գնալ և կարող ենք յուսալ որ հետզհետէ դուրս կգան իւրեանց նախորդների մթնոլորտից: Անշուշտ Կովկասի բանասէրներն ևս կմոնեն ինքնորոյնութեան մէջ և Հայոց պատմութեան բուն աղբիւրների վրայ հիմնուելով միայն, կնպաստեն դարաւոր հայ ժողովրդի ուսումնասիրութեան զարգացման:

Հայոց պատմութեան մէջ Աուբինեանց շրջանը շատ անորոշ է մնացել և նորա մանրամասնութիւնք լիովին տակն ու վրայ: Արարատի թերթերի մէջ գրիչ շարժելով, իմ նպատակս եմ դնում Հայոց պատմութեան մանաւանդ այդ շրջանի ոչ միայն զանազան հարցերն ըստ պատեհութեան հետազոտութեան առնելու, այլ և Ս. Էջմիածնի հարուստ մատենադարանում գրանուած անտիպ աղբիւրները հրատարակութեան տալ և միջոց առաջարկել այլոց ևս պատմական հետազոտութեանց մէջ հրրճուելու: Ամենից առաջին տեղը կարող են բռնել թղթերը կամ նամակները, զի դոքա գիտութեան մէջ ամենահաստատ աղբիւրներն են կազմում: Սկսում եմ Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի մի թղթով, որին հանդիպել ենք բազմաթիւ գրչագրաց մէջ: Այդ թղթի նկատմամբ հ. Զարբանալեանը դիմագրաւում է ասել. «Այն ժամանակներն Հռովմայ քահանայապետին ու Կոստանդին կաթողիկոսին մէջ թղթակցութիւններ կլլային, և թէպէտ ազգին մէջ շատերը կը գտնուէին որ կաթողիկոսին առ արեւմտեայս ցուցած մտերմութեանը վրայ գոհ էին, բայց գտնուեցան ոմանք

*) Ծրագիր պատմութեան Հայաստան աշխարհին և տեսութիւն հին Հայաստանի և նրա այժմեան վիճակին վրայ: Տիֆլիս ի տպարանի Գաբրիէլի Մեղքումեանց և Համբուրձումայ Էնֆիանճեանց, 1863:

այլ որ այլ և այլ պատճառներով դէմ կը կենային, ու չէին ուզեր որ գործադրուի այն միաբանութեան խորհուրդը, ուսկից թէ եկեղեցւոյ և թէ ազգին մեծամեծ բարիքներու յոյս ունէր կոստանդին: Ասոնցմէ էր և վարդան կամ վարխամ որ տեսնելով Հռովմայ հայրապետին նուիրակին թղթերը առ կոստանդին կաթողիկոս, ինքիրմէ՝ իբրեւ ի դիմաց կաթսղիկոսին թուղթ մը գրեց առ Հեթում թագաւոր, արեւմտեան եկեղեցւոյն վրայ 15 մոլորութիւններ բարգելով անզգոյշ բացատրութեամբ: Որով ազգին մէջ հետեւող չունեցաւ, մանաւանդ թէ կուսակից և համամիտ կարծուածներն այլ հեռացան իրմէ: Հին դպրութիւն. վենետիկ 1886. էջ 730:

Մի գատողութիւն որ ոչ մի հիմքի վրայ չէ յենուում ինքեան ժխտում է. վասնորոյ պէտք չկայ այդպիսի սխալների, չեմ ուզում ասել՝ ստերի դէմ ելնելու: Կոստանդին Ա. ի թուղթըն արտագրած լինելով գեռ ևս ի Պարիզ ազգային մատենադարանում, դնում եմ այստեղ, Ս. Էջմիածնի գրչագրների մէջ գտնուածներից նշանաւորների հետ համեմատելուց զկնի: Ահաւասիկ այդ թուղթն, որ ոչ միայն լոյս է ձգում Ռուբինեանց քաղաքագիտութեան վրայ, այլ և դաւանական - պատմական նշանակութիւն ունի Հայոց եկեղեցու համար 1):

Թուղթ տեսնու^մ կոստանդեայ կաթողիկոսին Հայոց, զոր գրեալաց առ Հեթում թագաւորն ի յաստուածապահ գղեակէն Հռոմ կլայէ ի մայրաքաղաքն Սիս: Պատասխանի թղթին որ ի պապէն Հռովմայ բերաւ առ թագաւորն Հեթում ի ձեռն լիկատին 2) [legatus - պատուիրակ, գեսպան], որ կոչի Տիմանջ ի

1) Այս թուղթը յիրարկել է Վղէմէս Գալանոս եղուիթն իւր լատին - հայ անուանի գրութեան մէջ «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ», յորում և խիստ յարձակման է ենթարկում: Գորա այդ եռահատոր գրութեան քննութիւնը շուտով լոյս կտեսնէ Լիպսիուսի «Jahrbücher für protestantische Theologie» ամսագրում:

2) Ս. Էջմիածնի մատենադարանի գրչագիր № 612 ունի «ի ձեռն ծարղիկաթին», իսկ № 544 ունի «ծագղիկաթին»:

Թուին Հայոց ՈՂԷ: Գրեցաւ ի ձեռն արդիւնական վարդապետին
Վարդանայ յարմար իրս այս:

Քրիստոսապսակեալ սուրբ Թագաւորի ամենայն Հայոց Հեթմոյ
ի Տէր խնդալ: Յառաքեալ գրոյգքս ծանեաք զքոյին հրաման,
զոր հրամայեալ էիք, քաղցր և կակղագոյն առնել պատասխանի
Թղթին պապուն և նրբատես առնդ տիմանչիդ որ առաքեցաւ ի
պապէն, գտանել զմեզ յետ ՌՄԽԸ (1248) ամի ի գտանելոյս մե-
րոյ ի տեսունէ, կարծեն զՀայոց եկեղեցին աղքատ ի գիտու-
թենէ:

Եւ յայս գիրս գտաք ժե սխալ և անընդունակ բան խառնեալ
ընդ ճշմարիտսն. է զոր իմանալով և ի չար կամաց են գրեալ, և
է զի չեն կարացեալ տեսանել զԹիւրն:

Առաջինն, գրեալ է Թէ Հռովմայ աթոռն միայն ունի իշխա-
նութիւն ի վերայ երկրի կապելոյ և արձակելոյ, և ծառայու-
թիւն սլարտին նմա ամենայն եկեղեցիք: Զայս ընդէր ոչ իմացան
զի յորժամ ախտացան սուրբ առաքեալքն, Թէ ո իցէ ի նոցա-
նէ մեծ: Սաստեաց տէրն և ասաց. Թէ այդ հեթանոսաց և ան-
հաւատից է բան, այլ ի ձեր միջիդ ոչ այդ լինի: Եւ արդ զոքա
լրբեալք սուտ կամին առնել զտէրն: Եւ Յովհաննէս աւետարա-
նիչն ասէ, Թէ Տէր յետ յարութեան փչեաց յառաքեալսն և ա-
սաց. «առէք Հոգի Սուրբ, Թէ զուրուք Թողուցուք զմեզս Թո-
ղեալ լիցին, և եթէ զուրուք ունիցիք կալեալ լիցի»: Ապա¹⁾ ա-
մէն առաքեալքն ունին իշխանութիւն կապելոյ և արձակելոյ:
Եւ յերկոտասան աթոռոցն զմին ետ Պետրոսի: Երեք առաքեալ
յերկոտասանիցն և երեք յեօթանասնիցն ի Հայք կան, և զոքա
ամբարտաւան բարձրայօնութեամբ ասեն, Թէ կապեմք զՀայք:
Պետրոս նախ ի կեսարեա ֆիլիպեան հաստատեաց եկեղեցի և
ապա յԱնտիոք և յետոյ ի Հռոմ, ընդէ՞ր եղև Հռոմ առաջին:
Թէ զՊետրոս ինքեանք ի Հռոմ սպանին, զՊետրոսի Աստուածն
յերուսաղէմ խաչեցին, Երուսաղէմ ընդէ՞ր չէ հրամանատու ա-
մենայն երկրի, զայս դոքա մեզ տան ասել, Թէ ոչ Պետրոսի բանն

1) Նոյն ունի «այս այլ ինչ քան Թէ ամենայն առաքեալքն»

յետ Քրիստոսի է մեզ, և դոցա վաբքն և բանքն ի Պետրոսէ հեռի է: Եւ մեք վասն դաշանց ուխտի հարցն մերոց դոցա չար ինչ չեմք հատուցեալ¹⁾ և զսխալն ողջացուցանեմք:

Երկրորդ սխալ: Զհոգին ի Հօրէ և յՈրդւոյ ասեն, որ շփոթումն և պղտորումն առնէ մտաց լսողին և թէպէտ և ասեմք չկայ վնաս և ի գրոց ասեմք, բայց ախմարացն ցաւ տայ ի լսելն, լաւ չասելն է: Զի մի է պատճառն Հայր, միոյն ծննդեամբ և միոյն ելողութեամբ, և ասպա պատշաճ է որ մի լինի պատճառն յատուկ և յստակ: Եւ Հոգի Որդւոյ ասի, զի Որդւովն բաշխեցաւ պարգև Հոգոյն, որպէս հայրենի բարիք:

Երրորդ սխալ երկու բնութիւն ասել զմարդ: Որ թէպէտ և է երկու, հոգի և մարմին, այլ ոչ եկեղեցին և ոչ արտաքինքն են երկու բնութիւն ասել զմարդ, այլ մի բնութիւն, զի թէ առանձնանան, պակասեաց բնութիւն, զի ոչ զհոգին ասել զմարդ, և ոչ զմարմինն, զի ի մի բնութիւն կապեաց զնա Արարիչն:

Չորրորդ սխալ է այս որ ասեն թէ միշտ նոր ստեղծանին հոգիք, ապա սուտ է Մովսէս զի ասէ, «կատարեաց Աստուած զամենայն և հանգեալ»: Եւ Նիւսացին Գրիգոր ասէ թէ հնգիցս բիւր մինչ զսակաւն ասացի, ամենայն աւուր մարդ ծնանի, թէ նոյնքան հոգի ստեղծանէ Աստուած յաւուրն: Այլ թէ ասեն թէ և մարմինքն նոր ստեղծանին, սուտ են, զի ի ծնողացն ծնանին մարմինքն և ոչ նոր: Եւ հոգիք ոչ յառաջ ասին, ի ստեղծանիլ մարմնոյն և ոչ զկնի, և ոչ ի հօրէ և ի մօրէ կատարեալ²⁾, այլ անճառելի է վասն նմա բան, զի պատկեր է Աստուծոյ, քանզի որ քան զկերպարան³⁾ սկզբնատպին ունի պատկերն, ապա է պատկեր, զի թէ մեր հոգիս գիտելի էր, և Աստուած անգիտելի, սուտ էր բանն, թէ պատկեր է Աստուծոյ հոգին, այլ և յայլս դոքա լրբին:

1) Նոյն ունի «չարին չեմք հաւատացեալ» Նոյն է և № 544, երկու գէպբում ևս հասկանալի է, սակայն ես առաւել ուղղագոյն համարեցի թողնել ըստ Պարիզեան օրինակին:

2) Նոյն գրչագիրն ունի «նկարեալ» 3) Նոյն «զկերպն»:

Հինգերորդ սխալ՝ Որ զՄարիամ կին և կոյս է գրեալ. և ոչ աստուածածին. որ յայտնապէս նետառերին է այս:

Վեցերորդ սխալ և մեծ: «Եղև» ասէ՛, կատարեալ աստուածութիւն հաւասար Հօր: Զի ի վերայ Աստուծոյ բանին «եղեալ» ասելն՝ Արիստին է: Զի աստուածութիւն Որդոյն ոչ է եղելութեամբ:

Եօթներորդ սխալ: «Եղև» ասեն, մարդ՝ որով փոքր է քան զՀայր: Եղևն ասի մարդկութեան: Իսկ փոքրն քան զՀայրն, մեծ վնաս է: Զի պակասն քան զՀայրն՝ չէ Աստուած: Ապա ոչ կարաց ի փառս Հօրն ածել զմարմինն, բայց (լսա) նոցա կարծեացն ոչ աստուածացաւ:

Եւ թէպէտ և ինքն ասաց. «Հայր իմ մեծ է քան զիս», չասաց թէ ես փոքր եմ քան զՀայր. և «մեծն» պատճառին միայն է. զի նա ի Հօրէ՛, և ոչ Հայր ի նմանէ: Եւ այն առ անհաւատ հրէայսն ասացաւ, որ հակառակ կարծէին զնա Հօր: Զփառսն ի հայր վերաբերէ և ասէ հակառակն «փառս անձին իւրոյ խնդրէ», իսկ որ խնդրէ զփառս առաքչին իւրոյ, նա ճշմարիտ է, և ի Հօր փառաւորին ընքն փառաւորէր, զի Որդի էր մեծութեան նորա: Այլ որպէս գործա յանդգնին, պակասեաց Որդի մարդեղութեամբն: Մի՛թէ զեն եղև նմա, ըստ ճշմարտութեան և ըստ մեղ փարթամութիւն (1) եղև Որդւոյ մարդեղութիւն որ և յաճախեաց փառաբանութիւն նորա և Հօր և Հոգւոյն Սրբոյ. զի որքան անմարմին էր, երկնայինքն միայն փառաւորէին զնա. իսկ մարդեղութեամբն ամենայն ազգք և լեզուք, զի մեր փրկութիւն է փառք նորա:

Ութերորդ սխալ: Երկու բնութիւն և երկու կամք Քրիստոսի ասեն, զի յառաջ զմարդն երկու բնութիւն ասացին. և արդ զՔրիստոս երկու բնութիւն ասեն, որ ըստ իւրեանց անմոռութեան երեք պարտ է ասել: Եւ թէպէտ զայն տգիտութեամբ ասեն գրեալ. սակայն երկու բնութիւն ասելն, զաստուածածինն

(1) Պարիզեան գրչագիր—«հարստութիւն»: «Զեն» նոյն է թէ զեան, այսինքն վնաս: Պարիզեանն ունի Վզէն, որ սխալ է. ես գրի ըստ գրչագրաց մատենադարանիս:

մարդածին ցուցանէ. և զսուրբ խորհուրդն մարդոյ միս և արիւն. այլ և յերրորդութիւնն մուծանէ երկու բնութիւն և երկու կամք, որ է մեծ մեղք:

Իններորդ սխալն, զոր գրեալն էր՝ թէ զարգարսն միայն եհան ի գթօխոց, և եկեղեցի գոչէ թէ աւերեաց, քակեաց զգթօխսն, և ազատեաց զհոգիսն: Զի թագաւորն արարածոց երթեալ ի բանդրն կալանաւոր մնայր անդ, և ո՛ւմ ասէ մարգարէն թէ «Պարծեցին մեղաւորք անդէն՝ ի գթօխս: Եւ զինչ է գթօխքն, եթէ ոչ իշխանութիւն ստտանայի իվերայ հոգւոցն, յորմէ ընկեաց զնա տէրն: Եւ թէ ի տեղւոյ, ասեն, ոչ հակառակիմք սակայն աւերեաց զնա տէրն, և յաւերն ոչ որ բնակէ: Եւ թէ մնացին որ անդ, յայտ է թէ յայնմհետէ և յաւիտեան անդ տանեն զհոգիս մեղուցելոցն դեքն. զոր մի լիցի մեզ ասել:

Տասներորդ սխալ, թէ ի յարութեան առաւել փառաւորեցաւ մարմինն տեառն, և յայտէ ասող բանիդ, թէ փսն վարձու չարչարանացն փառաւորեցաւ յետ յարութեան: Այլ մեք խոստովանիմք թէ ընդ յղանալ բանին յարգանդ կուսին և ի խառնիլն ընդ մարմնոյն, փառաւորեցաւ, և այլ ոչ յաւելաւ նմա փառք. զի փառք մարմնոյն՝ աստուածանալն է: Զի աստուածացաւ՝ և աստուածացեալ ծնաւ, ըստ որում՝ աստուածածին է ծնողն, ապա այլ ինչ մնաց նմա ի փառաց:

Մեռաւսաներրորդ, որ զմկրաութիւն յերկուս են հաստեալ. քահանայն մկրտէ և եպիսկոպոսն մեռնէ և հոգի տայ: ¹⁾ Եւ թէ այդպէս է որ քահանայն հոգի չկարէ տալ. ապա զիարդ զհացն և զգինին, մարմին և արիւն Աստուծոյ գործէ, կոչելով զհոգին Սուրբ, ոչ ապաքէն մի և նոյն խորհուրդ. զախտի ծնունդն՝ անգամ Քրիստոսի և զբոյսն հոգոյ՝ մարմին և արիւն Աստուծոյ

1) Հռովմէական եկեղեցում եպիսկոպոսն է միայն գրօշմ՝ տալիս որով համայնքներում գրեթէ ամենայն ինչ կեդրոնանում է եպիսկոպոսների ձեռքում և համայնքն ու հոգևորականութիւնն այնպիսի մտերմական միութիւն չեն կազմում որպէս Հայոց եկեղեցում: Այս խիստ նկատելի կլինի երբ ուշագրութեան առնենք Հռովմէական եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը զանազան եկեղեցական հարցերում:

առնելն, նոյն Հոգւոյն, որ զկոյսն մաքրեաց, և զՅորդանան սրբեաց, և զհարգ կարէ թողութիւն տալ խոստովանողայն քահանայն Հոգւոյն Սրբով:

Երկոտասաներորդ սխալ զոր մոռացեալ են յեօթն քահանայագործութենէն. զմիւռոն օրհնելն, որ է յատուկ գործ եպիսկոպոսի, զի որպէս քահանայն, քան զսարկաւազն վեհագոյն առաիճան ունի. և եպիսկոպոսն երկոքումք գործովքն, զոր գործէ, վեհագոյն գտանի քան զքահանայն. քահանայ օրհնէ և միւռոն կատարէ երկնաւոր խորհրդովն. որով օժանին ամենայն շնորհնդունակ աշտիճանք և սպասք եկեղեցւոյ:

Երեքոտասաներորդ սխալն անընդունակն բան: Ար զերրորդ և զչորրորդ և զևս աւելի ամուսնութիւն օրինաւորք են գրեալ և անդատապարտք: Եւ զհարգ իցէ անօրինութիւն օրինաւոր. Աստուած ասաց եղիցին երկոքեանն ի մարմին մի. և Տիմանջ լիկաօն ասաց. թէ հինգն և վեցն ¹⁾ ի մարմին մի: 318 հայրապետքն զերկրորդն ընդ խղճանօք դնեն. և Իննուսունց ²⁾ պապն Հռոմայ ֆռանգայ զերեքն և զչորսն և զևս աւելին առանց խրդճի մտացն եթող. զոր այլ սուրբ հարքն և մեծն Աթանաս, որ հոգւովն սրբով վարէին, պնդեցին չլինել քրիստոնէից բողանոց և առանց լծոյ թողեալք. և գոքա զայդ ասեն. բանդ յայդ եկեալ է, որ ով կամի գոցա լսէ և որ ոչ նոցա, որովք Աստուած խօսէր:

Չորեքոտասաներորդ սխալ ասեն մինչև յորն դատաստանի առնուլ զվարձս արդարոցն, որք դասին ընդ հրեշտակս, և անապաշխար մեռելոցն ի ներքոյ տանջանացն մտանել ³⁾ և չարչարիլ, զոր կոչեն բիրկաթուր: Ապա Քրիստոս յի՞նչ է գալոց ի դատաստան, երբ ի գալստեան նորա վճարեալ է ամենայն ինչ. և ի՞նչ նմանէ այս և իրաւունք. մարմնով արդարանալ կամ մեղանչել, և առանց մարմնոյ փառաւորել հոգւոյն կամ տանջել: Այլ մեք

1) Նոյն գրչագիր Ս. Էջմիածնի ունի «Երեքեան ի մարմին մի», № 544 «և երեքն ի»...

2) Նոյն — «ինն ուսոյց»: 3) Նոյն «մատնիլ»:

զնախամաքեալսն այսպէս ասեմք, և զնախահանգչիլն, թէ խոս-
տովանութեամբ կատարեալ հոգիքն, թէ արգարք թէ մեղուցեալք
ի միում տեղուջ կան. մեղուցեալք տանջին միայն վախելով և
տրամուլթեամբ, զի գիտեն զինքեանս և արգարանան խորհրդով
եկեղեցւոյ և քաւին և սրբին յիշատակօք յետնոյն և աղօ-
թիւք և պատարագօք և համարեալ է երկիւղն և տրամու-
լթիւն նոցա տանջանք, և արգարոցն խնդութիւն յուսով առա-
ջիկայ երանութեան. և վստահութիւն զոր ունին առ Աստուած,
այն համարեալ է նոցա հանգիստ. զի իմացականն հոգւոցն է,
ճանաչեն որոց արժանի են. և խնդան և տրամեն անդ ուր կանն:
Այլ զկատարեալ փոխարէնն ոչ ունին. զորօրինակ թէ իցեն տա-
սըն այր ի տան միում արգելածք. ի ժամ երեկոյին հինգն ի նո-
ցանէ ակն ունին վաղիւն պսակի. և հինգն հատման գլխոյ. ոչ
միապէս նոքա զգիշերն անցուցանեն: Այլ խնդութեան և տան-
ջանաց վախճան գալուստն է երկրորդ և յասելն տեառն երթի-
ցեն նոքա տանջեալք. և արգարքն պսակեալք¹⁾: Բայց ասացեալ
են և աղգ մի այլ, զոր չէ ընդունած, թէ բուն արգարքն Ռ.
ամաւ յառաջ յառնեն, քան զանապաշխար մեղուցեալսն. և այն
աւելի պատիւ է նոցա:

Հնգետասաներորդ սխալ որ գրեալ են թէ այնք՝ որք ընդ
հրեշտակս դասեալք են և որք ի բրկատօրն, միապէս փառաւո-
րին. և անհաւատքն և մահու չափ մեղուցեալքն ի միում
տանջանս կացցեն: Եւ մէք ասեմք, թէ չափ և համար ոչ գոյ
զանազանութեան փառաց արգարոցն, բոտ բազմատեսակ առա-
քինութեանցն. զոր տէրն հրամայեաց, «ի տան հօր իմոյ օթեանք

1) Քաւարանը միայն Հռովմէական եկեղեցու թողութիւն վաճառողների
առանձնաշնորհումն է. ուրիշ եկեղեցիներն այդ մասին ոչինչ չգիտեն.
Յաճախապատումի պարզամիտ հրատարակիչը կամեցել է ճանապարհ
նալ ընդունել տալու համար, որ իբր թէ Հայոց եկեղեցին ևս քաւարան
է ունեցել, ուստի յիշում է նկատողութեան մէջ էջ 156 խիստ քնքոյշ
կերպով հոգոց «կայաններում» եղողներն. «որք զպարտիս յանցանացն
չվճարեցին աստ անթերի»:

բաղում են», և Պօղոս ասէ՝ «այլ փառք արեգականն է և այլ փառք լուսնի, և ասող քան զասող առաւել է փառօք», վասն զանազան հատուցմանն ասէ զայս: Նմանապէս տանջանացն է որոշումն, ոմանց հօր և խաւար, կիսոց դժոխք և կիսաց յատակ դժոխոց, և կէսք սակաւ տանջեալք, և կէսք ոչ տանջեալք, և ոչ պոսակեալք, և դոքա միայն են ի ստուգել: Իսկ մահու չափ մեղք, մեք ասեմք թէ այն է՝ որ արտաքոյ օրինացն առնէ ինչ մի, և ասէ թէ այս փոքր է չապաշխարեմ: և ոչ խոստովանի և ոչ ապաշխարէ, թուի թէ այդ փռանգաց (լատինաց) եկեղեցականք են, որ լոյծ կենօք կան և ապաշխարութեան փոյթ բնաւ ոչ առնեն: Թող երթան զիւրեանց գերանն հանեն և ապա հային ի մեղ: Եւ թէ այս բանիցս կարկատանս սկսանին յօգել, նա չպակասէ մեզ Աստուծոյ ողորմութեամբն ճշմարտութիւն՝ զոր ընդգէմ տամք նոցա: Դուք զոր պատշաճ համարիք, հասկացուցէք ի պատասխանոյս զիւրեանց, և զինչ այլ ասեն, դուք գրեցէք ի մեզ: Թող բերեն առ մեզ զՊետրոս առաքելոյն դաւանութիւն և զՍեղբեստրոսին և զՅուլիոսին ¹⁾ և զայսպիսեաց աստուածազգեաց արանց, և առաջնորդաց զխոստովանութիւն: Եւ թէ չընդունիմք, յԱստուծոյ առնումք զբանադրութիւն, և ի նոցունց: Ապա զգոցա արուեստակեալ առասպելսն ոչ ընդունիմք, այլ և արհամարհեմք, և չիշխեն ի վերայ մեր ամենեւին ²⁾: Եւ թէ յայս սակաւ տրամիս, թէ ի դաշանց հարցն մերոց քակտիմք, նա վասն դոցա չելանեմք յաշխարհականացն սիրոյ և յաղօթելոյ վասն նոցա ոչ պակասիմք, վասն դաշանց ³⁾ հարցն մերոց սրբոց և խաղաղութիւն կալցուք ընդ Աստուծոյ և ընդ սուրբ և ընդ ամբիժ հաւատս նորա, և ի գառնաղգեցիկ գայլոցդ զգու-

1) Նոյն ունի և «զՍեղբեստրանոսին»: Սեղբեստրոս գահակալել է 314—335. Յուլիոս 337—352:

2) Նոյն «և չիշխեմք ամենեւին»:

3) Այս զառանցական դաշնը ծագել է դարձեալ Հռովմայ արուեստակութեամբ (տես. Վարդանի պատմութիւնը գլ. 40.) և ապա Հայերին հաճոյ թուելով, զարգացուել:

շացուք, որ ընդ Աստուծոյ և ընդ այնպիսի թագաւորին իւրեանց շմորեալ, կամին և ընդ մեզ շմորիլ: Թէ ընդ քեզ հաւատ հարցանեն, դու ասա, թէ ես զիմ առաջնորդացն ունիմ հաւատ և զիմ եկեղեցւոյն և նոցա պարտիմ համարս տալ և ոչ ձեզ: Ու Թ. գաւառ են Հայք, են որ աւեր են և են որ ի ծառայութեան կան. թէ ի ցաւ են ընդ Հայոց, թող գան ազատեն. և խօսին ընդ Հայոց վարդապետարանն, որ ոչ բլայթով և խարէութեամբ ուսուցանեն և ուսանին՝ որպէս գոքա, այլ ճշմարտութեամբ և հիմամբք առաջնոցն, և ասլա գան առ մեզ թէ կարեն զնոսա փոխել: Մեք պատուիրեմք, որ ոչ թողուս զճշմարտութիւնն, յօժարելով զկնի բազմաց ի կորուստ երթալ. թէ ոչ թող յեսան առնեն և յղրկեն թէ որպէս խոստովանին Հայք. ողջ լեր կրկին թագաւորեալ, թագաւոր աստուածասէր»:

Փարիզեան մի գրչագիրն աւելայնում է. «Որք օգտիք ի սմանէ ծաքելով ի հոգեւոր կերակրոյս իբրև զմեզու խորիսխ, յիշեսցիք զսուրբ և զարգիւնական վարդապետն Վարդան զարարող սորա, ընդ սմին և զպատուական և զբարի մայրն կրօնաւորաց և տառապեալ աղքատաց, զոր գրեթէ Քրիստոսի, զի ինքն հրամայեաց «աղքատ էի և տեսէք զիս»: Զոր յուսամ յիւր մարդասիրութիւնն ազատել ի մեղաց, մեղ՝ և ամենայն քրիստոնէից յայնմ ահագին աւուրն և նմա փառք»:

Յիշեցի որ այս քաջագործով թուղթը լոյս է ձգում Ռուբինեանց քաղաքագիտութեան վրայ և հետաքննական է դաւանական կէտերի նկատմամբ: Նախ քան առաջնի մասին խօսելու, ուշադրութեան առնենք թղթի բովանդակութիւնը: Չպէտք է բնաւ մոռանալ, որ Հռոմ սովորաբար ջանում էր իւր հակառակորդներին տգիտութիւնից օգուտ քաղել, ըստ որում եթէ ոչ մի միջոցով չէր կարենում իւր աշխարհակալական ձգտումներին գոհացում տալ, սկսում էր դաւանական՝ նոյն իսկ սքոլաստիկական վարկապարազի հարցերով զբաղեցնել նոցա և մոլորեցնել: Մոլորեցնել հեշտ էր այսպիսի գէպքերում, զի հին՝ մանաւանդ արևելեան եկեղեցիների սուրբ հայրերը՝ խոհեմութեամբ արդեօք թէ ըստ պարագայից բերման բնաւ չեն հետախուզել անօգուտ հարցեր,

քրիստոնէական փրկութեան համար էական չեն եղած և որոնք չէին էլ կարող լինել,—այդ Հայոց եկեղեցու բախտն է եղել որի հետեանք է նորա պարզութիւնն ու հարազատութիւնն,—ուստի և միջին դարի եկեղեցականք, նոր զարթեցրած անմիտ հարցերի լուծումն որոնելով հնոց գրութեաներում և չգտնելով, իւրեանց տգիտութիւնը վիրաւորուած պիտի գտնէին և գլխի ոյժ տալով, նորանոր դաւանական վճիռներ վերագրէին իւրեանց եկեղեցուն: Այսպիսի մի օրինակ էր և այդ թղթի շարժառիթը. Հռոմ ոչ թէ շատ էր մտածում Հայոց դաւանանքի վրայ կամ թէ չգիտէր թէ Հայք ինչպէս պիտի դաւանէին, այլ իւր հարցով դիմումէր գէպի լուսաւորչի խաղաղ փարախը միայն ջուր պղտորելու համար:

Առ Հեթում թուղթ առաքողն է իննուկէնտ Դ. որի թղթաբերին անուան կապրած է երեք գրչագրաց մէջ «ճաղ» նախատական անունը: Ամբողջ թուղթն, ինչպէս երևում է այդ պատասխանից եղել է լոկ դաւանական—եկեղեցական՝ լի զանազան խընդիրներով, որոնք չէին կարող Հայերից ընդունուիլ: Այդ թուղթը Ս. Հոգու բղխման մասին չէ եղած, զի Վարդան այդ խնդրի բանակցութիւնը յիշում է իւր պատմութեան մէջ քանի մի տարիներ յետոյ ¹⁾: Դաւանական հարցերի կուտակումը պապի թղթի մէջ, ցոյց են տալիս որ Հռոմ ձգտում էր շշկեցնել Հայոց: Հեթում, որքան էլ քաղաքական նպատակներ ունենար և կամենար տհաճութիւն չպատճառել այդ «իշխանին աշխարհիս այսորիկ», այսու հանգերձ նա չէ խառնում իւր եկեղեցու սրբազան վարդապետութեան մէջ և յանձնում է իւր կաթողիկոսին՝ արժանաւոր պատասխան տալու: Տեղիք չունինք անպատճառ պընդելու թէ այդ թուղթն ուղարկուած լինի Հռոմ, չենք էլ կարող ժխտել այդ, հիմնուելով յետակայ բանակցութեան եղելութեան վրայ, զի Հռոմ գիտէր գորգի տակ խոթել իւրեան տհաճոյ պատասխաններն և անգիտանալ: Քանի որ առ այ-

1) Պատմութիւն, Վենետիկ 1862. էջ 148. Իսկ Սիսուանը էջ 554 ?? :

ժամ այդ թղթի պարագաները մեզ անյայտ են, ուստի անցնենք կաթուղիկոսի պատասխանի բովանդակութեան:

Հռոմ իւր բանակցութեանց մէջ մի առանցք ունէր, որի վրայ պտոյտ էր գալիս, որքան էլ հեռանար դորանից և շրջէր: Այդ առանցքն էր իւր ցնորական աշխարհակալութիւնը: Բաւական էր, որ մի երկրում նա ճանաչուէր իբրեւ «իշխան աշխարհիս սյսորիկ», արդէն մնացեալ հարցերը բարձաթող կանուէին և կթողնուէին ժամանակի մէջ դարբնուելու: Ահա այդ թղթի մէջ ևս այդ կէտն առաջին տեղն է բռնում, վասնորոյ և Կոստանդին բարկացած ասում է. «թէ զՊետրոս ինքեանք ի Հռոմ (??) սպանին, զՊետրոսի Աստուածն յերուսաղէմ խաչեցին, Երուսաղէմ ընդէր չէ հրամանատու ամենայն երկրի»: Եւ իրաւ առաջին դարերում Երուսաղէմը բարձր տեղ էր բռնում և մենք գիտենք հաստատ, որ բոլոր առաքեալները հանգանակութիւն էին անում Երուսաղէմի համար, մինչդեռ Հռոմ դեռ իւր երկունքի մէջ անկամ չէր և միայն իբրեւ հեռանակաւ մայրաքաղաք առաջնութիւն ունեցաւ՝ թերեւս քրիստոնէութեան մէջ հեթանոսական կեդրոն դառնալու համար: Ընթերցողին յայտնի կլինի Հռոմաց ծիծաղելի բանավարութիւնն, որով նա ճգնում է պնդել իւր աշխարհակալական գերիշխանութիւնը, հիմնուելով գլխաւորապէս՝ «դու ես Պետրոս և ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ 1) խօսքերի վրայ, մոռանալով Պետրոսի իսկ խոստովանութիւնը թէ վեմը Քրիստոս ինքն է 2): Այդ խօսքերն ոչինչ չեն ասում, զի վեմը բացատրուած է ԺՁ, 16-ի մէջ, սակայն եթէ այդ նպաստաւոր և՛ ս լինէր Պետրոսի աթոռին, այդ պիտի լինէր ի նպաստ Անտիոքիայի, զի Պետրոսի ի Հռոմ չեղած լինելն արդէն ցոյց է տուել լիակատար մանրամասնութեամբ հռչակաւոր աստուածաբան ու քննաբանը, Ենայի համալսարանի պրօֆ. Լիպսիուսը 3):

1) Մատթ. ԺՁ, 18. Յոյննունի. «սու էյ Պետրոս, կայ էպի տաուտէ տէ պետրա օյկօգօմէսօ մոլ տէն էկկլէզիան»:

2) 1 Պետր. բ:

3) R. Lipsius, Quellen der Petrusage. Kiel 1872. և Petrus nicht in Romf, Jahrbücher für protest. Theol. 1876. № 4.

ինչպէս որ աւետարանում ևս նոյն խօսքերն՝ կապելու և արձակելու՝ ասուած է և միւս առաքելոց ¹⁾, նոյնպէս և հասկանում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ «առ Պետրոս բանս ի տեառնէ առ ամենայն վերակացուս սուրբս ասացաւ, որք զճշմարտութիւն իրաւունին» ²⁾: Սակայն այս խնդրի նկատմամբ կայ մի գեղեցիկ գըրուածք, որ և տպուած է յերուսաղէմ 1868. Մխիթար վարդապետի Տաշրացւոյ, «Յաղագս համապատուութեան Ժ. առաքելոցն, ասացեալ բան ընդդէմ այնոցիկ, որ նուազ ասեն զմետափանսն՝ քան զՊետրոս... Ի հրամանէ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ և ի յորդորմանէ եպիսկոպոսին Կաստաղօնոյ Յակոբայ»:

Ս. Հոգու բղխման առթիւ վարդան վճռական չէ խօսում, զի ինչպէս Յայտնի է իւր պատմութիւնից և վանական վարդապետի թղթից, Հայք այդ ժամանակ սխալուել են, կարծելով թէ Հռոմ ևս իւրեանց նման է ընդունում, մինչդեռ յայտնի էր Հռոմայ գլխաւոր աւելացումներից մէկն է filioque — թէ Ս. Հոգին բղխում է ի Հօրէ և յՈրդւոյ: Այդ չարակարծիք դաւանանքի գէմ կրնուեց շարունակ Յունաց եկեղեցին Փոտ պատրիարքի օրերից սկըսած Թ. դարում: Այդ դաւանանքն ուղղակի չորրորդութիւն է մտցնում Երրորդութեան մէջ: Ծեքել սիրողները մեկնում են ըստ հաճոյից Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի խօսքն թէ Ս. Հոգին է «ի նոցունց էութենէ» իբր թէ «ի Հօրէ և յՈրդւոյ» խառնում են նոյնպէս ելումն և բղխումն բառերի մոքերը, մի և նոյն ժամանակ սրբագրում են Ն. Շնորհալու «Առաւօտ լուսոյ»-ն դարձնելով «բղխումն ի Հօրէ բղխեալ և յՈրդւոյ»: Հայոց եկեղեցու դաւանանքի ամփոփումն երգւում է եկեղեցում այսպէս՝ «ի հարաշարժ աղբերէն անհատահոսդ վտակ՝ կենդանարար Սուրբ Հոգի...» ³⁾:

Հինգերորդ, վեցերորդ և եօթներորդ սխալները կամ թիւրիմացութիւնից են յառաջացած կամ թէ երկմիտ նախագասու-

1) Մատթ. ԺԸ, 18. Յովհ. Ի, 22.

2) Յաճախապատում. էջ. 163.

3) Առձեռն Շարական Ս. Էջմիածին 1861. էջ 401.

թիւնք կասկածի տեղիք են տուել Հայոց: Միայն վերջինը կապ ունի բնութեան խնդրին հետ, որ ինչպէս յայտնի է, համաձայն չէ Հայոց և Հռովմէական եկեղեցեաց մէջ. Հայք ճանաչում են բնականաբար «մի բնութիւն յերկուց բնութեանց» իսկ նորա «երկու բնութիւն ի մի անձն Քրիստոս», (in duabus naturis): Այս նկատմամբ բազմաթիւ գրուածներ կան Հայոց մէջ՝ սկսեալ Զ. և Է. դարերից. միայն մի քանիսն են դոցանից հրատարակուած և այժմ հաղուագիւտ:

Կան քանի մի կէտեր ևս, որոնց մասին պէտք էր խօսել, սակայն առ այժմ դառնանք միւս խնդրին:

Ռուբինեանց քաղաքագիտութիւնը սերտ կապուած է եկեղեցականների հետ. այդ ժամանակ իշխանական ցեղերից էին մեծ մասամբ բարձրաստիճան եկեղեցականք, որոնք արքունական գործերն առաջ էին տանում, ըստ որում և թագաւորները խիստ քաջալերում էին դոցա: Պատմիչները մեծ գովեստով են խօսում այդ թագաւորական անձանց նկատմամբ, մինչ այն որ Վահրամ վարդապետ Եղեսային իւր մի ճառի մէջ որ գրել է Վեոն Գ.ի օծման առթիւ, ասում է «գթութիւն մարդասէր Հոգւոյն Աստուծոյ հանգիչէ ի հոգիս ննջեցելոցն մերոց, և յարուսցէ զնոսա ի կեանս... մանաւանդ զնախայիշատակեալ նախնիս մեր պսակաւորիս, զՌուբինեանսն, յորոց երանելին Զապել թագուհի, որոյ ողորմութեանն և առատ պարգեացն՝ որ առ Ոստումնականսն, պլտուղ է մերս նուաստութիւն, և ևս վեհագունից քան զիս»¹⁾: Ամենաբարձր ուսումնականներն ևս նուիրւում էին այդ կոչման, վասն զի սիրելով իւրեանց ուսումը միայն այդ աստիճանի մէջ էին կարող ընդարձակ ասպարէզ ունենալ ժողովրդի համար գործելու կամ գրականութեամբ պարապելու: Այդ իշխանազուն եկեղեցականք ինքեանք իսկ համոզուած էին, որ իւրեանց գործըն էր՝ ոչ միայն ժողովուրդ կրթել, թագաւորասիրութիւն քարոզել, այլ և նոյն իսկ թագաւորներին պահել աստուածային բարոյականութեան օահմաններում, քաջալերել նոցա պատերազ-

1) «Արարատ» 1869. էջ 101.

մի մէջ, պաշտօններ նոցա գահն և ալն: Այսպէս է ասում և վահրամ այդ պաշտօնական ճառի մէջ. «Իսկ եկեղեցական դասուց արժան է դաստուածային օրէնս ի ժամու և ի տարածամու յունկն թագաւորի լսեցուցանել, անպատկառ և անկառ ի սահման թագաւորական ուղղութեան զնա յորդորել: Մի և նոյն ժամանակ և «զաշխարհ ի նոցին ի հնազանդութիւն յորդորել, ուսուցանել, ծառայել մարմնաւոր տեառն որպէս Աստուծոյ, և զամենայն հարկ և զիրաւունս առանց արանջման յարքունիս վճարել»: Ահա այսպիսի համոզմունք ունէին այդ ժամանակի վարդապետը, վասնորոյ և վարդան՝ կաթողիկոսի այդ թղթի մէջ գործ է ածում վճռական լեզու և յորդորում է թագաւորին հաւատարիմ մնալ Հայաստանեայց եկեղեցուն: Նոքա փառաբանում են բարձրացնում են Առաքինեանց, «ի ցեղէ մեծին Դաւթայ թագաւորի և Մարգարէի» էին համարում, սակայն երբ այդ թագաւորք խառնուում էին եկեղեցական խնդիրների և ինքնագլուխ վարդապետ ուզում դառնալ՝ ըստ հաճոյից կարգեր փոխելու, աստուածայինն ենթարկելու մարդկային քմահաճութեան, քննութիւններ անելու առանց առ այդ կոչուած լինելու կամ եկեղեցական նախապատրաստութիւն ունենալու, այնտեղ արդէն Հայոց եկեղեցականք գիտէին «տալ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ» նոքա ելնում էին և յաւիտենականը պաշտպանում ժամանակաւորի դէմ: Այդ հաստատութիւնն ունի վարդան՝ քաջախրոխտ վարդապետն, որ կաթողիկոսի բերանից բարբառում է. «մէք պատուիրեմք, որ իջ թողուս զճշմարտութիւնն, յօժարելով զկնի բազմաց ի կորուստ երթալ», ըստ որում համոզուած է որ թագաւորի շեղուիլն իւր նախնեաց շաւղից նորան անյոյս կանէ անկման ընթացքում: Առաքինեանք զգոյշ էին քաղաքագիտութեան մէջ. նոքա օգտուում էին եկեղեցական հաճամանքներից՝ առանց դոցա վտանգի ենթարկելու: Այդպէս արաւ Լեւոն Մեծն, այդպէս արին և նորա յաջորդք. հեռուն չգնանք՝ վերցնենք հէնց Հեթումին և կտեսնենք որ նա ուրիշ պարագայից մէջ նոյնատեսակ էր վարւում: Կոստանդին Ա.ի 42-դ տարին (1262) ուղարկուեց Մխիթար Տաշրացին Աքքա Հռոմէական Նուիրակին պատուով

ընդունելու. Մխիթար գնալով և վեճի բռնուելով՝ ջրում է նուիրակի դառանցական գաղափարները Հռովմէական եկեղեցու մասին: Հեթում պատուիրել էր Օշնին առնել նուիրակի սիրտը՝ սակայն երբ Մխիթար վերագառնում է և իւր յաղթական բանակը պատմում Հեթում հրամայում է նորան «գրով արձանացուցանել»: Մխիթար գրեց այդ և նուիրեց Հեթումին մի տանաւորով՝ որ է այս.

«Ընկալ զընծայսդ իմ զսակաւ.
Ձոր ձեզ նուիրեմ արքայ Հեթում:
Վեհ էր խնդիրն քո՝ քան զիս.
Եւ իմասանոյ գործ նա այլում:
Ձի գեղեցիկ գրէր՝ քան զիս.
Ըստ արժանեաց տեսոյ մոաց քում.
Լեր անարգամեծար առ իս.
Եւ նմանեա աստ տեառն քում»:

Այնպէս է վարում և Կոստանդին կաթողիկոսի այն նամակի նկատմամբ. նա յորդորում է նորան «քաղցր և կակղագոյն առնել զպատասխանի թղթի պատուէն» որով անհրաժեշտապէս տուած կլինի մի հատուցում՝ անմիտ պահանջներին և յետ միշտ արժանապէս իսկ միւս կողմից չի հարուածիլ իւր խաղաղ կամ նպատաւոր յարաբերութիւնը Հռովմայ քաղաքական հերոսի հետ: Սակայն այդպիսի մի քաղաքագիտութիւն հեշտ չէր և ամենայն մարդի գործ չէր, եկեղեցական խնդիրների մէջ քաղաքական ներդրամութեամբ կամ երկմիտ գոյներով չէ կարելի պատասխան տալ. եկեղեցական խնդիրներում անհրաժեշտ է որոշութիւն և վճռականութիւն, առանց կէտ մի զիջանելու հատաւորութեամբ: Քարեոսիրտ մարդիկ կարծում են, ասում է ուսուց մի բարձրատուիճան անձն առ Կեօնի հին կաթողիկոս ժողովը գրուած թղթի մէջ, թէ պէտք է կրօնական գործերում զիջանող լինել, չպէտք է իւր՝ թէւ ճշմարիտ՝ սկզբունքները կամուկորութեամբ և հետևութեամբ յառաջ տանել. նորա կարծում են թէ պէտք է գնել խաղաղութիւնը (թէւ այդ փուտ էլ լինի)

ամեն գնով և առաջարկում են բարեժամական (opportunistische): եղանակով գործելու, Բայց նորա չեն հասկանում կրօնական ճշմարտութեան իսկական բնոյթն. այդ ճշմարտութիւնը բացարձակ է, ուստի և չի կարող իրաւախոհութիւն տանել (kompromiss) անհրաժեշտների (գաւառանքների) մէջ: Ուղիղ է նկատում գիտնական Մեօհլերը. թէ «եկեղեցին չի կարող կեղծ խաղաղութիւն կապել, որ միայն ճշմարտութեան վրայ կարէ հաստատուիլ»: Ոչ բարեժամութիւնն հաղիւ արժէք ունի քաղաքականութեան մէջ, իսկ կրօնում և ոչ երբէք, գիտող է ս. Բերնհարդի ասածը՝ «Melius est, ut scandalum oriatur, quam veritas relinquatur» 1): (լաւագոյն է գայթակղութիւն յառաջացնել, քան ճշմարտութիւնը թողնել):

Ինչ և իշէ, այն որ ինչ այս Հեթումը պարզ հասկանում էր և յառաջ էր վարում քաջութեամբ, այդ գլուխ բերելու հանճարը, չունեցաւ միւս Հեթումը. սա կարծում էր թէ եկեղեցական հարցերի հետ կարելի էր այնպէս խաղալ, ինչպէս կրօնաւորի սքեմի հետ, որի տակ զինքն նոյնքան անբաղդ էր զգում, որչափ արքայական ոսկեգահի վրայ. այդպիսի մարդից ինչ կարելի էր սպասել: Բայց Հեթում Բ. մեղաւոր չէր այնքան. և մի կողմից հող էր գտել իւր նախորդների քաղաքականութեան մէջ՝ եկեղեցական հանգամանքներից օգտուելու, միւս կողմից տեսնում էր՝ որ Բիւզանդի թուլամորթ կայսրներն ևս ջանում էին ամեն ինչ զոհել, միայն մի միութիւն հաստատելու համար իւրեանց և պառակտեալ Հռովմայ միջև, յոյս ունենալով որ արեւմուտքից ապա օգնութիւն կգար և իւրեանց ընկնող բազկի տեղը կբռնէր: Մահուէլ Ա. (1143 — 1180) կայսրից սկսեալ՝ մինչև Բիւզանդական վերջին իշխողն ոչ մի պատերազմական նախապատրաստութեան չգիմեցին, բացի զբազուելուց այդ ցնորական և ազգակործան միութեամբ: Մահուէլ առանձնաշնորհումներ էր տալիս լատիններին և Կ. Պօլիս, չմոռոճելով որ գորանով գրգռում էր Յունաց՝ այն իսկ իւր դէմ: Պապերը համեմատում էին Յունաց՝ կորած դահեկանի,

1) *Sbu* Der X. deutsche Altkatholiken-kongress. Köln 1891. էջ XVI.

մելորեալ ոչխարի) հոտած Ղազարոսին, և իբրև թէ ինքեանք Աստուծոյ օրդի էին և մօտենում էին ազատելու: Յոյներն եպերում էին դոցա, մինչդեռ կայսրների ինքնահաւանութիւնը չէր վերաւորւում: Միքայէլ Պալէօլոգոս և Նիոնի 1274 ի ժողովը ¹⁾ պարզ արտայայտութիւններ են կայսրների բարոյական անկման. Միքայէլ ընդունեց այդտեղ Հռովմայ հաւատոյ խոստովանութիւնն և ստորագրւումէ այդ եկեղեցու իշխանին: Պապերն օգտուելով կայսեր թուլութիւնից սկսան խիստ վարուել Յունաց հետ և պահանջել փոփոխութիւնք մտցնել եկեղեցում, թէև սկզբում խոստացել էին այդպիսի ստիպմունքների չդիմել և թողնել եկեղեցին անփոփոխ: Մարտին IV մինչև անգամ բանադրեց կայսեր իբրև «պաշտպանի հերձուածի և հերետիկոսութեան»: Ժողովուրդն այնպէս գրգռուած էր, որ Անդրոնիկոս Բ. 1282 ին գահ բարձրանալով, մերժեց այդ միութիւնն և բոլոր եկեղեցիները ջրօրհնել տուաւ, սրբազործելու համար միութեան սղծութիւնից: Այնուհետև սրբապղծութիւն էր համարւում Նատինի ներկայութիւնը Յունաց եկեղեցում, ըստ որ նոքա այժմ ևս թոյլատրւում են միայն գաւթում կանգնելու: Բայց այդ վերջ չտուաւ այդ կործանիչ գործին և 1439 ի Ֆլորենցի ժողովն ²⁾ ևս Յովհաննէս IV-ի գլխին կապեց իւր նախորդ միաբանների անարգանքը: Այդ ձրգտումները դեռ շարունակուեցան, մինչև որ 1450 թուին Վնտիօքիայի երուսաղէմի և Աղէքսանդրիայի պատրիարքները ժողովելով ի Կ. Պօլիս, գահընկէց արին միութեան ձգտող պատրիարք Գրիգորիոս Մամմասին և տեղը հաստատեցին Աթանաս պատրիարքին, մինչև որ վերջապէս թիւրքերը մտան այդ «տիեզերական մայրաքաղաքը»:

Ճիշդ այս ուղղութեամբ էր առաջնորդւում և մեր Հեթումն, որ

1) Այս մասին ընդարձակ պատմումէ Hefele, Konziliengeschichte VI էջ. 103. իսկ գործաւարութիւնք—առ Մանսի XXIV, 37.

2) Hefele, անդ. էջ. 673. Այդ ժամանակի բանակցութիւնների մասին հրատարակուած է ի Մոսկվա 1847 մի ուսանելէն գրութիւն, որի հեղինակն է ոմն Գորսկի, սակայն առիթ չեմ ունեցել տեսնելու:

կարծումէր թէ արեւմուտքը պիտի փրկէր իւր երկիրը կորուստից։ Մինչև անգամ Բիւզանդ՝ որ խորխորատի զառիւլայրի վրայ էր կանգնած, որի ոտի տակ փխրուն հող էր և ոչ կարծր ժայռ, դարձել էր կարճատես Հեթումի աչքում յուսոյ տեղիք։ Այն՝ ինչ որ իւրն էր, դորան էր իւր ոյժը պատում և դորան ձեռք մխելով էր ուզում հաճոյանալ իւր թշնամի բարեկամին, որից իբրև թէ օգնութիւն պիտի ստանար, ինքն, իւր պետութիւնն, իւր եկեղեցին։ Այսչափ էր Հեթումի քաղաքագիտութիւնը, զի Բիւզանդ ևս նոյնն էր մտածում, կարծելով թէ կխաբէր պապին՝ որ իմաստութիւն ունէր օձին չտաքացնելու։

Հեթում Բ-ի այդ չարաբաստիկ գործունէութիւնն, յորում խաղի է տրւում նորա գահը նոյն խոկ իւր հպատակ ժողովրդի և անձնուէր եկեղեցականների առաջ, սկսուեցաւ 1292 թուին ծաղատիկի պատճառով, երբ կաթողիկոսական աթոռը թափուր էր, Հռոմիկան առնուած էր և Սիսը պիտի դառնար Հայոց Հայրապետի վեհանիստը՝ հեռու իւր բնաւայրից, հեռու և իւր հաւատարիմ եկեղեցականներից՝ արկածների ենթարկուելու համար։ Հեթում ինքն իսկ պատմումէ այդ իւր ոտանաւորի 1) մէջ, որբալով հանդերձ իւր մեղքերը։ Չմանրամասնենք, դնենք այստեղ մի փոքրիկ նկարագրութիւն 2), որի հեղինակն անյայտ է, ծաղատիկի աղմուկների պատճառով գրուած, թէ և բուն ծաղատիկն միայն քանի մի տող է նուիրուած։ Գրողն ականատես եկեղեցական է և ինչպէս կտեսնէ ընթերցողը նոյն իսկ բովանդակութիւնից, հակառակող է եղած այդ եղելութեանց։ Գորան կհետևի և մի այլ նկարագրութիւն և ապա կշարունակենք մեր գիտողութիւնը։

Վ ա ս ն մ ո լ ո Ր մ ա ն զ ա տ կ ի ն բ ա ն ք .

Յայտմամի գրութեան տառիս. ի գաւառիս Նիլիկէոյ, էր թուականութեանս Հայոց 210Ա (1292) և եկն եհաս ամն մոլորման, յորում գրեալ է թէ Յոյնք մոլորին. և մինչ ականունէաք յայլա-

1) Տես «Արարատ» 1869 էջ. 39.

2) Մատենադարան Ս. Էջմիածնի. թիւ գրչ. 544.

սեռից կրել մաքառումն, ի տանէ բուսաւ թշուառութիւն, զի աղգս Հայոց պատառեալ ի միմեանց յերկուս բաժանեցան, յանգուտ լիճումն բերելով. և ոչ կային մնայլին մինչ ի գալուստ կենարար չարչարանայն, յորում վասն ստուգութեան զատկին լինի լրման լուսնին, այլ զի ի մերոց էր հակառակութիւն, զառաջաւորն արարին սկիզբն թիւրութեան, զայն ոչ ածելով զմտաւ, զի թէ ընդ այլոց աղբաց կամին միաբանել, նոցա առաջաւոր ոչ գոյ, և թէ մերով կամիցին վարիլ սահմանաւ, դպրութիւն Հայոց զառաջաւորն յայտնի ցուցանէ: Այլ և ոչ զայն իմացան, որ թէպէտև բազում պատճառք գոն առաջաւորին, այլ առաւելն մեզ յայտէ հաստատած. թէ յորժամ ել սուրբն Նրիգոր ի Վիրապէն, եւ օր պահք կարգեաց հարուածեալ ժողովրդոցն, և յամենայն ամի շրջագայութեան պահեն ճգնութեամբ: Եւ էր ժամանակն, յորժամ այս կարգեցաւ, այլ վասն հաստատութեան փոխեալ եղև յատուածազգեաց արանց և եղաւ ի ձմեռնային յեղանակն, զի հիմն լիցի հաստատութեան զատկին, զի անտարակոյս եղիցի ամենայն ումեք, յորժամ զհիմն հաստատ պահեսցին: Եւ զի յայսմ ամի ի կիւրակէ եկն յառաջաւորն, զոր պարտ էր ի միւս կիւրակէն անցուցանել, ըստ գրեցելումն, ոչ անցուցին, այլ ի նոյն արարին և պահք քարոզեցին. և զոչ հնազանդեալսն պատուհասակոծ առնէին: Եւ արգ եթէ Յոյնք ուղիղ են, նորա ուտեն և ոչ դատապարտէ, վասն որոյ և զմեզ յուտելն ոչ էր պարտ տանջել: Նա և զայն պարտ էր ածել զմտաւ, թէ յորժամ յայսմ ամի զառաջաւորն՝ որ ի կիւրակէ եկն՝ ի միւսն ոչ անցուցին. յայլ ամսն որքան ի կիւրակէ գայ առաջաւորն, թէ ոչ անցուցանեն յառաջիկայ կիւրակէն, զատիկն մեր ծուռ գայ՝ որիշ յայլոց աղգացն, զամենայն ամսն զայնոսիկ որչափ ի կիւրակէ հանդիպի, և թէ զայլսն փոխեն և զայս մինս ոչ՝ անիրաւութիւն է. զի գրոց սահման զայս ոչ գիտէ: Եւ զի լրումն զատկին ի կիւրակէ էր, բազում հնարիւք ջանային յետս նհանջել, ոչ յիշելով թէ առաջաւորին պատկեր աւուրն զաւագ լրումն ցուցանէ. զոր թէ թիւրել կամէին՝ նախ զհիմն պարտ էր խորել: Եւ թէ գրեալ էր՝ յայսմ ամի Հայք մոլորին, յիրաւի էր մեզ ժողովս առնել և հնա-

բըս հայթայթել: Ապա թէ գնդնս ասէ մոլորեալ. զհայք ընդէր էր պարտ մերոցս ամբոխել: Բայց քանզի օրէնսդիր արտաքինք էին եկեղեցւոյ՝ և ոչ ներքինք, բռնութեամբ զկամս իւրեանց կացուցանէին. և առաջնորդք զմիտս կամեցան հաճել զհրամանատուաց. սպառնային ընդ բանիւ առնել զոչ հնազանդեալսն. զոմանց զկարգըս լուծին զեկեղեցականաց. և զոմանս ահացուցանէին: Ասան որոյ յաղագս կրկնակի սպառնալեաց ի գաւառիս յոյսմիկ բազումք զարհուրեալք յանձն առին զխոտորումն. ոմանք տգիտաբար, և կէսք վասն սպառնալեաց: Բայց գրեթէ խղճիւ ունէին զթիւրն. կամք ամենեցուն յուղիղն փութայր. վասն որոյ տրտընջէին և նախատէին զբռնադատօղոսն:

Յոլովք թաքնաբար ունէին զճշմարտութիւնն. և սակաւք այնոքիկ որք յայտնի և համարձակ կարացին խոտտովանել: Ասան որոյ ձաղանս և եպերանս բազումս կրէին ի սիրելեաց և ի բարեկամաց. իբր զապուշս և զանմիտս. զի էին որք թելադիր լինէին թաքուն ունել զճշմարտութիւնն. և յայտնի ոչ խոտտովանել: Եւ էր յայտմ վայրի տեսանել զոմանս խրդճատանջ եղեալ. զի ոչ կարէին մատնել զճշմարտութիւնն: Ասան որոյ հաշէին և հառաչէին աւաղելով զբերումն ժամանակին սագտանելով զպատահումն ինքեանց այնր գիպուածոց. տարակուսէին վասն ելից իրացն, և փափագէին յայտնի հալածչաց օտարաց, քան թէ այնպիսեացն մերոց, որք ստութեան իբր ճշմարտութեան ջատագով լինէին զիմադրութեան հանդիպեալ վշտանալով: Եւ արդ նախ քան զամենայն զայս պարտ էր խորհել, եթէ բրիտանէական հաւատ ի կամքն է և ոչ բռնութեամբ, զի Տէրն բանիւ հրամայեաց քարոզել, և ոչ թէ հարկաւ բռնադատել, որպէս և յաւետարանին վերաձայնէ. ձեզ ասեմ որ լսէքդ. զի թէ բռնադատել պարտ էր ի ճշմարտութեան հաւատս, Տէրն զգուտոր թագաւորի էր ընտրեալ ի մայրութիւն իւր. և յաշակերտութիւն զմեծագոյն իշխանս կոչել, որք սրով և բռնութեամբ էին զաշխարհս ի հաւատ ածել ակամայ. որպէս կռապաշտ թագաւորք սաստիւ հրամայէին տանջել որք ոչ զօհէին. այլ զի ակամայ հաւատոյ մարդ դարձս ոչ առնու. վասն որոյ Տէրն ի կաման ապատտան արար, և նպաստ լինել ուսուցանելով միայն է

պարտոյ այլ ոչ բռնութեամբ: Եւ դարձեալ թէ վասն սիրոյ և միաբանութեան ընդ այլոց ազգաց զայս առնէին, պարտ էր տեսանել մտաւոր աջօք, թէ խաղաղութիւն էր մեծ թէ թշուառութիւն, ընդ այլոց ազգաց ջանալ սէր կապել և զազգս մեր բազում խռովութեամբ վրդովել: Նաև յառաջ սոտուար վիմօք հիմն հաստատել պարտ էր և ապա մանրագոյն քարամբք շինուած կատարել, զի այն որ ասէր՝ թէ Յոյնք հին են (?) ի հաւատոս և Հռոմայ եկեղեցին մեծ է, նոցա զատիկն ճշմարիտ է և մերս սուտ, իմանալ պարտ էր թէ եկեղեցի մի է յաշխարհի և մի եկեղեցին մեծ և փոքր ոչ կարէ լինել, որպէս մի կենդանին ինքն ինքեան մեծ կամ փոքր ոչ կարէ հանդիպիլ: Եւ եթէ զմարմնական փառսն մեծ ասեցին, ապա ի մերում ժամանակիս քան զազգս նետողաց մեծ ոչ գոյ, և թէ քարամբք բարձրաբերձ շինուածքն մեծ ասեն, նա յոլով եկեղեցիք յարեւելք մեծամեծ տեսանին: Եւ էր է՝ որ ի զատիկն իրաւ համարիմք զՅոյնք զՀռոմայեցիսն, գնալով ընդ նոսա, և ի ծնունդն և ի խմորն և ի ջուրն և յերկու բնութիւն ասելն՝ սուտ առնելով ի բաց կամք. նախ զմեծն պարտ էր հաստատել և փոքրագոյնքն դիւրաւ գային զկնի:

Այլ և ազգիս Հայոց քահանայետութեան և թագաւորութեան զօրինագրութիւն նախ պարտ էր յԱշտիշատ Տարօնու հաստատել և ի վաղարշապատ, յեկեղեաց գաւառ և ի Դարանաղեաց, որք աւելի ունին քանդվեց հարիւր գաւազան կարգեալ և ապա մասնաւորս իւրիւրիւ յանդամսն յօդէր, և թէ անփոյթ առնեն զարեւելից, ապա ո՞ւմ կոչին քահանայապետ կամ թագաւոր, այլոց ազգաց տիրել ոչ կարեն, և իւրիւրիւ գրեթէ բազում ազգօք լրանայ, և ուր կառուսցեն զկամս կամակորս: Եւ տէր Ներսէս և եղբայր նորին հանապաղ արեւելեօք են պարծեալ առ Յոյնս, որպէս գրեալ կայ ի թուխթսն ինքեանց, զի որ բազում ունի զընդ ձեռամբ անկեալսն, մեծ կոչեսցի տէրութիւն, և որ սակաւ՝ փոքրկութեամբն արհամարհեսցի յամենեցունց:

Սուրբն Ներսէս շառաւիղն լուսաւորչին մերոյ, գրեալ է ի մորգարէական բանս իւր, թէ «ի վերջին ժամանակս թագաւորք

Յունաց զպատերազմաց սչ հոգայցեն, այլ ի հաւատոյ քննու-
թիւն պարապեսցին, և զայս տեսաք ի մերումս ժամանակի, մե-
րոցս զնոյն առնել:

Եւ գիտել պարտ էր, եթէ թագաւոր յաղագս ընդ ձեռամբ
անկելոցն զատի ի տեսունէ, յորժամ յարտաքին թշնամեաց ոչ
պահեսցէ, իսկ զհաւատոյ բանն եկեղեցոյ գլուխն հոգասցէ: Եւ
արդ զի նչ օգուտ է զմթղուկս քամել և զուղտս կլանել, զոր՝
յայլադք քրիստոնէքն մեծագոյն բարիս տեսանել, անփոյթ առ-
նել, և փոքր հեշտութեանց հետեւել: Եկեղեցւոյ պայծառութիւն
սահմանեալ և եկեղեցի կամ եկեղեցականութիւն ոչ տեսանի,
քահանայագործութեան խնդիր ոչ լինի, մոլորումն ժողովրդոց ոչ
հոգասցի, և զի նչ օգտեսցեն մասնաւոր պայծառութիւնքն: Քա-
հանայապետ, զոր ոչ բարեպաշտ գիտէ և ոչ յոռի, վաղվաղակի
աստուածաբան ձեռնադրէ, և զսխմոնեանն պարտ է լռել և ոչ
յիշել, որք վաճառեն զշնորհն, որոց բեկումն ժողովրդեանն ոչ
ցաւէ և ոչ վասն խրատու հոգք լիցի: Վարդապետութիւն միայն
ի տարեկանս լինի և յարբունիս և ռամիկք բնաւ զրկեալք ի
մխթարութենէ գրոց սրբոց: Քահանայք երեք և չորք ի միում
գեղջ և գոնէ զերգս երից մանկանցն ոչ գիտեն. բացի տօնէ
կամ ի զատիկ պատարագի հոգ ոչ լինի. յաւուր կիւրակէի
քահանայ յեկեղեցոյ դուռն ոչ տեսանի, աւետարանն ոչ ընթերց-
ցի, եկեղեցի սարգիստամբք լցեալ, զգետոք փոշոտեալք, կամ
ցեցակերեալ, կամ բնաւ անզարգեալ, հաղորդութիւն խորհրդոյն
բորտոսնեալ կամ ի մկանց ծախեցեալ. քահանայք և ա-
ռաջնորդք գայթագղեցուցանեն և ոչ շինեն զհաւատոս:

Օրինադրեաց Աստուած մարգարէիւն՝ պատուել զօր շաքա-
թուն, զի ժողովեսցին ի ժողովրդանոցսն, և ընթեռնուին քա-
հանայքն զօրէնս և զմարգարէսն, և աղօթից և վերժանութեան
պարապեսցին: Իսկ մերս քահանայք յաւուր կիւրակէի ոչ միայն
թէ աւետարանն ոչ ընթեռնուն ժողովրդեանն կամ զպատարագն
խափանեն, այլ բնաւ անփոյթ առնեն զմեղուցելովքն և յաւուրս
կիւրակէի քահանայ առաջնորդէ ժողովրդեանն ոչ յարգարու-
թիւն և ի դրունս եկեղեցւոյ սրբոյ, այլ ի վաճառարանս և

ի փողոցս ի կատարկերգութիւնս և յարեցութիւնս, ի թատերս և ի խաղս զոր մանաւանդ բարիոր էր յաւուրս միաշաբաթու գործել իւրաքանչիւր ումեք զգործ իւր լուծեամբ, քան թէ այնպէս պարապումն առնել ի չարիս, և զաւուրս սրբութեանց մեղօք վճարել, և զհարկ վաճառոյն յերեք շաբաթոջ սահմանել, զի գոնէ յաւուրս միաշաբաթու յեկեղեցիս գիմեսցեն, թերեւս պատարագ մատուցի, կամ աւետարանական հրամանքն ընթերցի և բանաւոր հաւատքն զգաստապիկն, ի զղջումն եկեսցեն և ի յոյս հատաառին և ծանօթացին կարգաց և կրօնից քրիստոնէութեան: Այլ ժողովրդականքն զայս ոչ գիտեն և ի քահանայիցն ոչ դաստիարակին, վասնորոյ անտերունջք շրջին, զի քահանան եղև իբրև զմի ի ժողովրդենէն, մանաւանդ թէ առաւելու ի չարիս, և ի նոյն բանայ ճանապարհ, բազմաց սալով համարձակութիւն: Եւ այս ընդէր, զի ահ և երկիւղ յառաջնորդաց ոչ ունին, վասն զի և նոքա ի թիւրն ընթանան, իսկ ժողովրդականքն ամալիք, թափառականք, կորդացեալք մոօք, մոլորեալք ի գիտութենէ, զխոստովանութիւն ոչ գիտեն, զի ոչ են խրատեալ, յեկեղեցի ոչ զիմեն, զի ոչ են ծանօթացեալ, զաղօթս և զարաասուս ոչ ճանաչեն, վասն զի ոչ են վարժեալ, ի պատարագ ոչ փափագին, զի ոչ են ուսեալ: Լուայ յումեմնէ զի պատմէր զմարդոյ՝ վկայեալ ի հարազատ եղբօրէ իւրմէ, զի հնգետասանամեայ գօլով և գեռ զպատարագն չէր տեսեալ յեկեղեցւոյ, և զայլ ումեմն, թէ տառն ամ աւելի էր օր մարմնոյ և արեան Տեառն չէր հաղորդեալ: Աւաղ թշուառութեանս, ո՞վ ոչ ողբացէ զմեզ վասն այսպիսի չարեաց, կամ ո՞րպիսի գեհնն ոչ ընկալցի զմեզ, վասն այսր յանցանաց: Զայս պարտ էր հոգալ, զայսպիսի վէրս բժշկել, զայսպիսի ախտս առողջացուցանել, զայսպիսի ցաւս փարատել, այսոքիւք նախանձել ընդ այլ քրիստոնեայոն, որք հլուք և հնազանդ են պառօլիրանացն տեսն, երազ ի խոստովանութիւն, ջերմ յապաշխարութիւն, յորդոր յունկնդրութիւն, զի թէ զայսօսիկ ունէաք, թէև յայլ իրս թերի գտանէաք, ոչ ինչ գոյր վնաս, և որովհետև զայս ոչ ունիմք, թէև արեգական նման փայլեցուցանէ ոք զարտաքին սովորու-

Թիւն, ընդունայն է և ի դուր է: Զի զորօրինակ թէ ումեք յո-
տից մինչև ցգլուխ ախտիւք ի զանազան վիրաց լցեալ իցէ մար-
մինն, և նա զհեր գլխոյն վարսակալօք սղճնիցէ, ունայն և ընդ-
վայր է, և ծաղր լինիցի տեսողաց, այսպիսի իմն է և մերս
այժմուս ոմանց նորաձեութիւն, որք հակառակութեամբ ջանան
զիւրեանցն կացուցանել զկամս, զի ի նուաղեալ ժամանակիս և ի
վերջ եկեալ աւուրցս պարտ էր զազտոյ վէրն բժշկել և զայնո-
սիկ հաստատել բարիս, որ զկնի մահու զհետ գայր ստացողին
և անաի կենացն բերէր օգուտ և ոչ զայնս որ աստեն մնան
յաշխարհի և ոչ վնասեն ի կատարածի: Երբեմն հարկ եղին
Իսմայէլացիք Ասորուոց ի քաղաքի միջ, կամ զուսումն թողուլ
ամենեցուն, կամ զժամ հարկանելն, և յանձն առին զուսումն
թողուլ և զժամ հարկանելն ոչ թողուլ, և յորժամ պատմեցին
մուրս առաջնորդին իւրեանց Իսմայէլացիքն, ասէ ցնոսա, թէ
երբ զուսումն թողուն և զհաւասան ևս թողուն:

Եւ բազկուրար արկանելոյ, որ հարկ ստիպէ զքահանայն զի
պարտէ զի ընկղմեսցի նուաստն ի մեծէն, և անպիտան է լոյս ճրա-
գին առ արեգակամբ, և թէ ոչ՝ միով ուսով և զսարկաւագին, պարտ
է արկանել քահանային զուրար, նաև որ սուրհանդակ զինուորի
զգեստիւ ձեւանայ, կամ որ զօրագլուխ թագաւորի: Այլ և ա-
ւագանին խտրումն ընդէր, թէ ի միում տեղուջ և ի պարսպին
կառուցեալ կայ յեկեղեցուջ, թէ վասն հաստատութեան և թէ
վասն պարկեշտութեան կամ ալքատութեան, զի շնորհքն միա-
պէս ներգործէ յամենայն տեղի, և Հոգին զգործոց կամի ընտ-
րութիւն: Այսպէս և որ արծաթի սկիհ ոչ ունի, ոչ վերջացի
յընդունելութենէ շնորհաց, թէ բանիւ և գործով սրբեալ է որ-
պէս զարծաթ, զի Աստուած նիւթի ոչ է ի խնդիր, այլ թէ եր-
կուն լինէր բարի էր, այլ այս ամենայն տղաբարոյցն է, որ
միայն ի զգալիսն են կապեալ սիրտի, և իմանալոյն հոգն ոչ ու-
նիցին: Եւ այսոցիկ օրինադիրքն, որ կամ ուստի, իշխանք և
զօրականք, գասք զինուորաց և այնոքիկ որ և ոչ մտից եկեղե-
ցոյն գոն արժանի, որք զհոգս իւրեանց ի բաց ընկեցեալ, եկե-
ղեցեաւն ջանան պերճանալ, զի իւրեանցն ամօթալի են վասն

հեղգութեան. ծածկոյթ և պատրուակ առնեն զայս եպերանաց, զի պարապ ոչ կարեն կալ, և գործոց ոչ են բաւական. և զի զողի այն ոչ կրեն, յանհոգս են, իբր թէ անպարտ վճարին, որոց ըստ գործոց՝ և հաւանեալքն կամաց նոցա յաւետ կատարիչք՝ քան թէ Աստուծոյ. զհրամանս իշխանաց ի պատիւ ունիցին, քան թէ զօրինացն. վասնորոյ աչն ձախ լինի, և վերինն ներքին. յետին առաջին, և ստութիւն ճշմարտութիւն, և ճշմարտութիւնն ստութիւն:

Ահա բարեոք պահապանք ոչ կարգեալք, այլ ինքնաձեռնեալք, որոց հնազանդեալքն ի կորուստ և յապականութիւն վարատեալք, վասն ոչ ունելոյ զգաստիարակութիւն: Այլ թէ իջանէր իւղն ի մորուսն Ահարոնի, և ի գրեպան զգեստուն տիրապէս տարածէր: Բայց քանզի այս ոչ լինի՝ վերոյգրեալք յառաջեսցին, և ի վերայ այսր ամենայնի, թէ զանձնիշխանական պարգեան, զոր Աստուած շնորհեաց մարգկային բնութեանս, ոչ որ յափշտակէր, բարիոր լինէր: Հին սոյորութիւնն կարգեալ օրէնք է և արտաքոյ կամաց շարժել գառնութիւն և աղաղակ գործէ, վասնորոյ որ իմաստունքն են, ամոքելով քարշեն ի գիտութիւն ճշմարտութեան, և ոչ խոցելով. անասունք զնոյն սիրեն, և ի ճշմարտութիւն ամենայն որ զիմեսցէ, և լոյսն ամենեցուն լիցի փափագելի. և տուն Գաւթի աճէ, և թէ Սաւուղի որ գտանիցի, նուաղէ. զի որ յԱստուծոյ է, խորհուրդ կամ գործ ոչ քակտեսցի. իսկ հակառակն անհետ կորուստ եղիցի: Եւ արդ այժմ՝ ԸՃ և Ի (820) ամ է ազգ մի բաժանեալ և բազում հակառակութիւն ի մէջ անգեալ, երբեմն միաբանեալ և դարձեալ որոշեալ. և յետին հակառակութիւն քան զառաջինն դառն գտեալ. որպէս լինիցի այժմ գիւրաւ միաբանութիւն, և այն բռնութեամբ և առանց կամաց. ի յազգ մի՝ որ սարտուցեալ են և խորշին և մեծ վնաս՝ միաբանութիւն կարծի: Եղբայր սրբոյն Մաշտոցի Տէր Յովանէս կաթուղիկոսն Հայոց գրեալ է ի պատմագրութեան իւրում, եթէ թագաւորն Յունաց մեծաւ պատուով առաքեաց ի Հայք և փափագանօք կոչեաց առ ինքն զկաթուղիկոսն ի տեսութիւն և ոչ կամեցաւ զնալ. ասելով պատճառ զայս ինչ. թէ մի գայ-

Թագադեցուսցէ զազգ իւր, կարծիս տալով ի գնալն՝ քաղկեդոնիկ եղեալ. ոչ գնաց: Եւ ի Գրիգորի կաթուղիկոսին թխտերն որ ի Հռոմկլայն էր, գրած է այսպէս. Թէ Յոյնք առաքեցին և խընդ-րեցին, զայլն ամենայն ներենք քեզ, միայն զայս մինս արարէք, զի երկու բնութիւն ասէք, և միաբանեմք սիրով. և Հրաժարեցին և յանձն ոչ առին: Եւ արդ՝ ուր այսչափ կասկած թիւ-րութեան և հակառականաց գոն, առանց սիրոյ և յօժարական կամաց, ամենեցուն զիարդ լինի առ իրեարս հաճելութիւն: Նա և ոչ այլ ազգք ամենեքեան միաբանին, այլ ի զանազան իրս խորշին ի միմեանց, որով ոչ գոյ հնար ձայնակցութեան և ես թէ-պէտ և ոչ եմ մարգարէ, բայց զայս ասեմ՝ Թէ՛ առանց աղօ-թիւք խնդրելոյ և ամենեցուն յօժարական կամաց, առաջարկու-թիւնս այս արմատանալ ոչ կամի՝ Թէև բազում ամ կայցէ հա-կառակութիւն: Վասնորոյ պարտ էր ի բաց թողուլ զանօգուտ խնդիր և պիտանացուն ջատագով լինել, զողբոց արժանի աղէտս հոգալ և զխրիսայթեալ վէրս բժշկել յիւրաքանչիւր վտանգից:

Նուայ վասն ումեմն ի հաւատացելոց, որոյ ալիքն սպիտակա-ցեալ և տեսողաց յոյժ պատկառելի, զի անամօթաբար զստոյգն պատմէր, որ յայնչափ ծերութիւն հասեալ, և յումեքէ ոչ ի բա-տեալ կամ տեղեկացեալ, Թէ յիշոցն մեզս համարեալ է, կամ արժան է խոստովանութեան: Այլ ոմն զպօռնիկութիւն թեթև համարի, միւսն ի զրկելն և յանիրաւելն պարծի. ոմն վաշխից և տոկոսաց հետևի, ագահութեան և արծաթսիրութեան, ցանկու-թեան և վաւաշոտութեան, սուտերդման և երգմնահարութեան, նախանձու և ատելութեան, մատնութեան և զրպարտութեան, գայթագղութեան և կեղծաւորութեան, գողութեան և ուրա-ցութեան, պղծութեան և զազրագործութեան և այլոց բազմաց որոց ոչ գոյ թիւ: Եւ զիշխանաց և զգործակալաց զի՞նչ պարտ է ասել, որոց մեծամեծ են սխալանք և զանխուլ ի յարքունուստ, որոց Թէ տեղեկութիւն առ արքայ լինէր, ոչ մի մահու, այլ բազ-մաց էին արժանի, կաշառակերութեամբ թիւրեալ զգատաւտան: Այլ և կանացին ի բաց թողցի յիշատակ, որոց բազում է խար-գախութիւնն ոճրագործութեան և զանազան ունելով մուտ ի

մեղս: Եւ ի վերայ ամենայնի եւ առաւել քան զամենեւեան, զի առանց ամօթոյ եւ լրբութեամբ է իւրաքանչիւր որ յախտաւ անձին, որ մեծագոյն ողբոց արժանի է, քան զգործոց յանցանաց, զի ի մարդկանէ ոչ գատին եւ երկիւղն Աստուծոյ չիք ի մտի: Վասնորոյ իւրաքանչիւր որ զհաճոյս անձին իւրոյ գործէ համարձակ: Ահա տեղի բժշկութեան. ահա իրք հոգալոյ արժանի, ահա գործ քննելոյ եւ դատողութեան. զայսպիսի պակասութիւն պարտ է պատշաճել. զայսպիսի թերութիւն չնուլ. զնոյն նորոգել. այսոցիկ հոգք յանձին ունել. այսոքիւք՝ ազգաց նմանել, որով լինէր ամենայն ինչ վայելուչ մեր եւ գեղեցիկ, վարձուց արժանի եւ ոչ անպտուղ: Հռոմայեցիք սահման ստուգապէս ունին, յամենայն երկշաքաթօջ քարոզ առնել ժողովրդեանն, եւ առանց պատարագ տեսանելոյ ի գործ ոչ գնալ, եւ ոչ ճաշակել, ամենայն աւուր ընծայաբեր լինել յեկեղեցի, ի խոստովանութիւն երագեն, ժիր յաղօթս, ջերմ յարտասուս, փայթ յազորմածութիւն եւ յօտարսիրութիւն, օրինաց հնազանդ, եկեղեցոյ ծառայք, եկեղեցականաց գերիք, զեկեղեցի ընդ հարկաւ ոչ առնեն, յարհամարհանս ոչ տան, իսկ մերք միայն ձկնակերութեամբ նախանձաւոր լինին: Լուայ վասն ումեմն Հռոմայեցոյ, զի նախատէր զհայ ոմն յաւուր պահոց վասն ձկնակերութեան. եւ նա ընդգիմադրեալ թէ՛ եւ գու զի՞ ճաշակես. ասէ հռոմայեցին, ես հրամանաւ ճաշակեմ, վասն որոյ անդատապարտ եմ, իսկ գու առանց հրամանի լրբիս եւ դատապարտիս: Եւ զայն ո՞ւր գիցուք զՀայոց՝ որ քան զամենայն մեծագոյն է չարիս, զեկեղեցի զոր Քրիստոս արեամբ իւրով ազատեաց, ի գերութենէ վարեն, դքստեր բաժին տալ եւ վաճառել, ի քաղաքի աղաղակել Սուրբ Հոգին յեօթն հարիւր դրամ. վայ, վայ, վայ, զիարդ ոչ շարժեսցի անգունդք. ի՞նչ ոչ սասանին հաստատութիւնք, զայս յորո՞ց ազգաց ուսաք. այսոքիւք ո՞ւմ նախանձաւոր եղաք, վասն այսոցիք զո՞վ ունիմք ջատագով:

Ահա զայս ամենայն ետես անձն իմ եւ լուաւ ունկն իմ եւ ի գրի արձանացուցի, այլ առաջիկայն Աստուծոյ յանձն եղիցի: Եւ ներողին մեզ յամենայնի վառք եւ պատիւ եւ միշտ անլռելի ամէն:

Եւ արդ յայտմ ամի, որ է թուականութեանս Հայոց ԶԽԱ (1292) բանքս այս փոխեալ եղև յառաջին գրոցն յորում գրեցաւ, և աստ երկրորդեցաւ ըստ պատշաճի պիտայից. զի զկնի եղելոցն յայտնի լիցի ստուգիւ: Եւ զի փոխեալ էր ոմն զսա յառաջագոյն և պահեալ ի խզողացն, և մատոյց առիս, և շնորհօքն Աստուծոյ ի բազում կտակս փոխեցաւ յայտմ ամի, բազում յաւելուածօք և արգատիւք, աճեցեալ ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, և նկուն եղև ստտանայ: Եւ արդ վասն զի անձնիշխան է մարդ, և իւրաքանչիւր ոք ի կամս իւր հաճեցի, և որք թիւրեացին յուզղոյն ինքեանք ծանիցին: Զի թէ գովելի է գործն զոր առնեն, ապա մեք պատուոյ և մեծարանաց եղաք արժանի. զի զգովութիւնս ինքեանց արժանացուցաք. և եղաք նոցին ազաթանգեղոս և գրեցաք զգործս նոցա: Իսկ թէ նախատանաց արժանի է՝ զոր գործեն, ընդէր յամառին և զստութիւն իբրև զճմարտութիւն իրաւացուցանեն: Այլ նոքա զիւրեանցն գրեսցեն. իսկ մեք ի բանս սրբոցն յեցեալ, և որչափ կար իցէ՝ յաւելցուք ի սոյն շնորհօքն Քրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն:

(Հարունակելի),

Ա. ՏԵՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆ